

М. Д. ПЛЕНЮК

Мар'яна Дмитрівна Пленюк, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ПРО ДЕЯКІ ПРИНЦИПИ ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Зобов'язальне право за своїм значенням у системі цивільно-правових норм і за обсягом правового матеріалу виходить далеко за межі звичних уявлень про правовий інститут і фактично являє собою структуровану підсистему, підгалузь цивільного права.

На відміну від інших правових норм, зобов'язальне право, що регулює оборот матеріальних благ і цивільних прав у суспільстві, найменше зазнало істотних змін у процесі кодифікації. Це можливо пояснити лише тим, що витримавши перевірку часом, найважливіші загальні положення Цивільного кодексу України 2003 р. про зобов'язання загального характеру здатні виконувати свою регулятивну та захисну функцію і в нинішніх реаліях ринкових відносин.

Для побудови системи принципів у договірному праві, без сумніву, є положення ст. 3 ЦК України, в якій визначено загальні принципи цивільного законодавства, зокрема: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність, розумність.

Наведені загальні засади цивільного законодавства законотворчо розглядаються з точки зору функцій, на них покладених, як важливі принципи побудови та дії позитивного приватного права¹.

Ретроперспективний аналіз законодавства, що регулювало майновий оборот, надав можливість дійти висновку про те, що в радянський час зобов'язання в основному ґрунтувалися на директивних планових актах держави. Усі інші зобов'язання, в тому числі й позадоговірні, істотно не впливали на загальні підходи щодо визначення основних напрямів регулювання зобов'язальних відносин. Так, серед принципів виконання зобов'язань істотними визнавалися принципи реального виконання зобов'язань, належного виконання зобов'язань, економічності, взаємодії сторін тощо². Зрозуміло, що принципи співробітництва чи економічності жодним чином не можуть поширюватися на деліктні зобов'язання. Водночас слід звернути увагу на те, що з-поміж основного елемента зобов'язання до обов'язків сторін входить обов'язок дотримання у взаєминах вимог справедливості, добросовісності та розумності, а також звичаїв, у тому числі й звичаїв ділового обороту.

Враховуючи те, що юридичні принципи – це основні засади, які характеризують особливості даної системи права, в них висловлені головні ідеї, що пронизують усі її клітини і клітинки, структурні підрозділи³. Принципи права – це вихідні засади при створенні норм права, що являють собою інститут, підгалузь або ж галузь права та відповідно вихідна засада при їх тлумаченні й правозастосуванні. Саме так принципи права виконують своє функціональне значення як елемент певного «саморозвитку» права і у випадках неоднакового застосування норм права, їх колізійного тлумачення, інших ускладнених випадках правозастосування, тобто містять в собі власний регулятивний потенціал, який реалізується в судовій практиці⁴.

У зобов'язальному праві першочерговими є принципи свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність, розумність.

Наведені принципи мають важливе значення як для договірних, так і для позадоговірних зобов'язальних правовідносин, адже у разі визнання наявності у сторін зобов'язання слід дотримуватися не лише свободи договору, підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судового захисту, а й вимог справедливості, добросовісності, розумності, звичаїв, в тому числі звичаїв ділового обороту. Такий підхід у разі виникнення спору між суб'єктами дасть змогу судовій практиці не обмежуватися перевіркою формальної відповідності дій сторін щодо умов зобов'язання, а оцінювати зазначені дії з точки зору розумності й справедливості, що, безумовно, сприятиме оздоровленню усього майнового обороту. Прикладом можуть слугувати положення ЦК Нідерландів, відповідно до яких кредитор і боржник зобов'язані дотримуватися вимог справедливості, добросовісності та розумності у взаємних відносинах; зобов'язання, що зв'язує їх в силу закону, звичаїв або угоди є дійсним тісно мірою, наскільки це прийнято в даних обставинах з міркувань розумності й справедливості (ст. 2)⁵.

У Німецькому цивільному Уложенні містяться схожі за своїм змістом положення, згідно з якими кожна зі сторін може бути зобов'язана врахувати права, правові блага і інтереси іншої сторони; боржник зобов'язаний здійснювати виконання сумлінно, як цього вимагають звичаї ділового обороту (п. 2 параграфу 241, параграф 242)⁶.

При загальній характеристиці принципів зобов'язального права привертають до себе увагу й принципи належного і реального виконання зобов'язань. У правовій літературі з цього приводу обґрунтовується висновок, що принцип належного виконання зобов'язань, як і в попередньому законодавстві, зберігає своє важливе значення і згідно зі ст. 526 ЦК України передбачає виконання зобов'язань відповідно до умов договору, вимог ЦК України та інших нормативно-правових актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Що ж до принципу реального виконання зобов'язання, то на відміну від його ролі в плановій економіці, в умовах ринкового ведення господарства значення цього принципу поступово зменшується⁷. Така думка в правовій літературі вважається дискусійною, адже реальне виконання і належне виконання тісно пов'язані між собою, та все ж вони є явищами різноплощинними. У першому проявляється сутність виконання як здійснення певної дії, а в другому – якісна характеристика дії (або утримання від дії). Перевіряючи, чи виконав боржник зобов'язання, зазвичай ставлять два запитання: чи вчинила особа дію, яка є об'єктом правовідношення (в нашому випадку – чи дотримано усіх вимог щодо реального передачі товару), а також яким чином ця дія вчинена, тобто чи дотримана вимога належного виконання⁸. У свою чергу, В. В. Луць вважає, що на стадії нормального розвитку зобов'язання вимоги належного і реального виконання збігаються, бо належним виконанням охоплюється й дотримання умов щодо предмета, який слід передати в натурі⁹.

На думку О. В. Дзери, концепція існування двох близьких, але різноплощинних принципів реального і належного виконання зобов'язання є невиправданою ні з теоретичної, ні з практичної точок зору. Адже у разі порушення зобов'язання в частині виконання його в натурі відпадає потреба взагалі говорити про інші допущені боржником порушення, мову слід вести про невиконання або про часткове виконання зобов'язань. Самостійне існування реального та належного виконання як двох різноплощинних принципів лише ускладнюватиме судову практику. Саме тому нині в договірному праві доречно виділяти єдиний принцип належного виконання, яким охоплюється також виконання зобов'язання в натурі, тобто реальне зобов'язання¹⁰.

У договірних зобов'язаннях діють й інші правові принципи, зокрема принцип диспозитивності. Серед основних принципів (засад), які містяться у ст. 3 ЦК України, такий принцип хоч і не названий, проте, являючи собою органічний елемент методу цивільного права, диспозитивність наповнює особливим змістом всі зобов'язальні відносини.

Диспозитивний принцип у договірному праві тлумачиться через відступлення від загальних положень актів цивільного законодавства і можливість сторони врегулювання своїх відносин на власний розсуд. При цьому сторони не повинні відступати від імперативних приписів, що містяться в актах цивільного законодавства. На відміну від імперативних норм, які прямо встановлені законом або можуть впливати із змісту норми чи суті відносин між сторонам, диспозитивні засади цивільного права надають сторонам можливість укласти не тільки договір, який передбачений актами цивільного законодавства, а й такий, що цими актами не передбачений, за умови, що він їм не суперечитиме.

Таким чином, можна констатувати, що норми договірного права є переважно диспозитивними, проте недоговірні зобов'язання регламентуються головним чином імперативними нормами. При цьому слід розуміти, що загальне співвідношення імперативних і диспозитивних норм має складатися на користь останніх і визначатися приватноправовою природою відносин, які ними регулюються.

У системі принципів зобов'язального права виділяють і принципи економічності та співробітництва сторін. З приводу принципу економічності в юридичній літературі існує думка, згідно з якою його слід розглядати як принцип, котрий діяв лише в умовах планової економіки і орієнтував сторін на виконання своїх обов'язків найбільш економічним способом, що базувався як на загальних вимогах, так і на конкретних обов'язках, передбачених умовами конкретного договору¹¹.

У нинішніх умовах ринкової економіки, розвитку підприємництва належне виконання зобов'язань суб'єктами підприємницької діяльності має сприяти одержанню ними прибутку з мінімальними матеріальними втратами, тобто через провадження найбільш економічних способів господарювання. Тому вести мову про недоречність такого принципу сьогодні видається дещо передчасним. Про нормативне закріплення цього принципу свідчать деякі положення ЦК України, що стосуються зокрема купівлі-продажу, підрядних, посередницьких зобов'язань.

Так, відповідно до ст. 845 ЦК України підрядник має право на ощадливе ведення робіт за умови забезпечення належної їх якості. При ощадливому введенні робіт сторони мають право на розподіл між ними заощадження, отриманого підрядником (ч. 3 ст. 845 ЦК України). Про можливість економічного співробітництва сторін говорять й інші статті ЦК України, зокрема: 1) можливість залучення до виконання договору підряду субпідрядника (ст. 838 ЦК України); 2) розподіл обов'язків щодо надання матеріалів між підрядником та замовником (ст. ст. 839, 840 ЦК України); в) визначення ціни у кошторисі (ст. 844 ЦК України), г) обставини, про які підрядник зобов'язаний повідомляти замовника (ст. 847 ЦК України); д) право підрядника продати виконану роботу у разі ухилення замовника від її прийняття (ст. 853 ЦК України) тощо.

Щодо інших договірних конструкцій наведений принцип спостерігається у разі непередання продавцем покупцеві належного товару та документів до нього. У такому випадку покупець має право встановити строк для їх передання і лише в разі невиконання цих вимог може відмовитися від договору купівлі-продажу та повернути товар продавцеві. Належність цього принципу вбачається у можливості уникнення зайвих витрат, які можуть бути спричинені при виконанні договору. Законодавець надає покупцеві право відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми лише тоді, коли буде мати місце істотне порушення

вимог щодо якості товару (ч. 1 ст. 678 ЦК України). При цьому з міркувань взаємного співробітництва сторін цілком слушно законодавець врахував і інтереси не лише покупця, а й продавця, до якого така санкція не застосовується (якщо недоліки не є істотними). Адаже економічно вигідніше надати покупцю (за наявності наведених недоліків) право вимагати пропорційного зменшення ціни або безоплатного усунення недоліків.

Щодо принципу співробітництва сторін в договірних зобов'язаннях, то його роль найбільш очевидна на стадії укладення договору з метою закладення в нього найбільш вигідних взаємних умов, а також на стадії виконання договірних умов, внесення до договору змін та доповнень тощо. Таке співробітництво спрямоване на досягнення максимально економічного результату, який в цілому спрямований на ефективне виконання договірних умов. З огляду на наведене слушною видається думка О. В. Дзери про взаємопов'язаність категорії економічності та співробітництва сторін у договірному зобов'язанні, що в кінцевому результаті дає змогу говорити про функціонування єдиного принципу економічності та співробітництва сторін¹².

Таким чином, доходимо висновку, що в цивілістичній науці все ще триває процес вивчення, обґрунтування принципів, які прямо не передбачені цивільним законодавством. Проте нові методологічні процеси пошуку зумовлюють потребу і в переосмисленні існуючих поглядів та концепцій, які, з урахуванням європейської практики, дозволяють стверджувати про доцільність економічності та співробітництва сторін як єдиного принципу в договірних зобов'язаннях. У реаліях сучасності цей принцип не лише повинен зберігатися, а й підвищувати свою основну роль.

¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина. – 928 с. – С. 9.

² Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М., 1975. – 880 с. – С. 59–69.

³ Калмыков Ю. Х. О значении общих положений гражданского законодательства. Избранное. Труды. Статьи. Выступления / Ю. Х. Калмыков. – М., 1998. – 312 с. – С. 263.

⁴ Козловська Л. В. Ціннісне та нормативне значення принципів спадкового права / Л. В. Козловська // Сучасні проблеми приватного права: зб. наукових праць, присвячених 80-й річниці з дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. – К. : ВГО «Асоціація цивілістів України» ; Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. – 464 с. – С. 108–109.

⁵ Цивільний кодекс Нідерландів : [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.businesslegalconsultancy.com/ru/2422/grazhdanskyj-kodeks-knyga-2.html>

⁶ Німецьке цивільне уложення (Bürgerliches Gesetzbuch) // Юридична енциклопедія : в 6 т. – К., 2002. – Т. 4: Н–П. – 720 с.

⁷ Сібільов М. М. Структура та основний зміст загальних положень у проекті нового Цивільного кодексу України / М. М. Сібільов // Українське право. – 1997. – № 1. – С. 70–81. – С. 72.

⁸ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М., 1999. – С. 418.

⁹ Луць В. В. Контракты у підприємницькій діяльності / В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 576 с. – С. 52–53.

¹⁰ Дзера О. В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики / О. В. Дзера. – К. : Юрінком Інтер, 2016. – 872 с. – С. 54–57.

¹¹ Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М., 1975. – 880 с. – С. 66–67.

¹² Дзера О. В. Вказана праця. – 872 с. – С. 54.

Резюме

Пленюк М. Д. Про деякі принципи права в контексті розвитку зобов'язальних правовідносин.

У статті аналізуються принципи права у площині зобов'язальних правовідносин. Зазначається, що на сьогодні є потреба в переосмисленні існуючих поглядів та концепцій, що дають змогу стверджувати про доцільність не лише загальновідомих принципів, таких як свобода договору, справедливість, добросовісність, розумність, а й принципів економічності та співробітництва сторін, реального й належного виконання зобов'язальних правовідносин.

Ключові слова: зобов'язання, принципи права, добросовісність, розумність, справедливість, правовідносини, договірні зобов'язання, недоговірні зобов'язання.

Резюме

Пленюк М. Д. О некоторых принципах права в контексте развития обязательственных правоотношений.

В статье анализируются некоторые принципы права в контексте обязательственных правоотношений. Отмечается, что на сегодня имеется потребность в переосмыслении существующих взглядов и концепций, которые позволяют утверждать о целесообразности не только общеизвестных принципов, таких как свобода договора, справедливость, добросовестность, разумность, но и принципов экономичности и сотрудничества сторон, реального и надлежащего выполнения обязательственных правоотношений.

Ключевые слова: обязательства, принципы права, добросовестность, разумность, справедливость, правоотношения, договорные обязательства, недоговорные обязательства.

Summary

Plenyuk M. Some principles of law in the context of binding relationships.

This article analyzes the principles of law as binding legal plane. It is noted that currently there is a need for rethinking existing beliefs and concepts that suggest not only on the feasibility of common principles such as freedom of contract, equity, good faith, reasonableness, but also the principles of efficiency and cooperation between the parties, real and proper execution of binding legal.

Key words: commitment, principles of law, integrity, wisdom, justice, legal, contractual obligation, non-contractual obligations.